

Literaire bedrijvigheid in de provincies : de *Carmina latina epigraphica* uit Romeins Afrika (Ie - VIe eeuw)

door

DOROTHY PIKHAUS

Bevoegdverklaard Navorsers N.F.W.O.

Dat vanaf de late republiek ook buiten de hoofdstad Rome en buiten het Italische schiereiland een literair geïnteresseerd publiek bestond, blijkt overduidelijk uit de antieke teksten zelf: Horatius, Propertius en Ovidius beroemen zich erop dat hun poëzie tot in de verste uithoeken van het rijk werd gelezen en Plinius verwondert zich erover dat zijn werken te Lyon bij de boekhandelaar te koop zijn¹. In de loop van de keizertijd is trouwens een toenemend aantal literaire auteurs uit de provincies afkomstig en heeft daar, althans een deel van zijn literaire productie geschreven, voorgelezen en in omloop gebracht². De bijdrage van de Noordafrikaanse provincies in dit domein is indrukwekkend: Fronto van Cirta en Apuleius van Madauros in de tweede eeuw, Tertullianus en Cyprianus van Carthago in de derde, Arnobius van Sicca en zijn leerling Lactantius in de vroege vierde eeuw en tenslotte, ruim drie generaties later, Augustinus van Hippo, de meest bekende van allen³.

Over deze auteurs van hoog niveau, die ook buiten hun provincies bekendheid genoten — Apuleius reisde naar Rome en Athene, Augustinus leefde een tijdlang in Italië, Fronto en Lactantius verbleven aan het keizerlijke hof —, zal deze bijdrage niet handelen. Veeleer

1. Hor., *Carm.*, II, 20, 17-20, *Ars poetica*, 345-346; Prop., II, 7, 17-18; Ovid., *Trist.*, IV, 9, 12 en 10, 128; Plinius, *Epist.* IX, 11, 2. Ook Martialis noemt zichzelf *toto notus in orbe* (I, 1,2. Cf. nog VII, 88, 1-2, IX, 84, 5-6 en XI, 3, 3-5). Over de verspreiding van literatuur, zie AUERBACH E., *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern, 1958, p. 177-178; KENNEY E. J., *Books and Readers in the Roman World*, in „The Cambridge History of Classical Literature. II. Latin Literature”, E. J. Kenney & W. V. Clausen (ed.), Cambridge, 1982, p. 20.

2. Zie WATTS W. J., *The Birthplaces of Latin Writers*, in: „Greece & Rome”, N.S. 18, 1971, p. 91-101.

3. Over de specifieke bijdrage van Noord-Afrika in de Latijnse literatuur, zie: FONTAINE J., LANCEL S., LANGLOIS P., MANDOUZE A. & BRAKMANN H., *Africa II (literaturgeschichtlich)*, in: „Reallexikon für Antike und Christentum”, Th. Klauser (ed.), Stuttgart, 1985, kol. 134-228.

wordt hier de vraag gesteld naar de begrenzing van dit literair geïnteresseerde publiek naar beneden toe. Had men ook in bredere kringen, buiten de literaire salons in de grote provincie-steden, belangstelling voor literatuur en was men er literair bedrijvig?

Tot de zeldzame bronnen waarop men een beroep kan doen om deze vraag te beantwoorden, behoren ongetwijfeld de *carmina epigraphica*⁴. Een kleine 600 epigrammen, waarvan één vierde christelijk is, bleven in de Noordafrikaanse provincies op steen bewaard; deze meestal anonieme gelegenheidsgedichten reiken van de Ie tot in de vroege VIIe eeuw. Toch vormen deze 600 inscripties in versvorm slechts een klein deel van een veel groter geheel. Epigrafische poëzie werd nl. overwegend in Italië beoefend en in veel mindere mate in de provincies. Thans zijn er meer dan 4000 *carmina* gepubliceerd; dit materiaal komt voor 60 % uit Italië en slechts voor 40 % uit de provincies, een verhouding die vrijwel ongewijzigd blijft in de christelijke tijd⁵. De epigrafische poëzie is dus zeer ongelijk verspreid over het *imperium*: één derde van het materiaal komt uit het kosmopolitische hart van het rijk, Rome, de enige stad in het Westen die epigrafisch werkelijk goed gedocumenteerd is, één derde komt uit de vele steden en stadjes van het Italische schiereiland en 40 % tenslotte, komt uit alle provincies samen, met dien verstande echter dat de Westerse en Noordafrikaanse provincies duidelijk overwegen. Deze laatste leverden zo'n 15 % van alle thans bekende *carmina* op en zij bezitten daarmee het grootste corpus aan geversifieerde inscripties buiten Italië en Rome.

Toch zijn de *carmina epigraphica* als bronnen voor de literaire bedrijvigheid en kennis in een bepaald milieu en op een bepaald ogenblik, sterk in discrediet geraakt. Alleen een terugblik op het ontstaan van de „carmina-Forschung” kan dit wantrouwen verklaren.

Vermits de *carmina* bewust afwijken van het stereotiepe formularium van de veel talrijker proza-inscripties en daarom veel moeilijker te dateren en aan te vullen zijn, werd aan deze teksten relatief weinig

4. Op basis van bepaalde literaire getuigenissen zou men de vraag negatief kunnen beantwoorden. Teruggekeerd naar zijn geboortestad, Bilbilis, klaagt Martialis (XII, *praefatio*) over de afwezigheid van een gecultiveerd publiek, van bibliotheken en van theaterleven. Over de *carmina epigraphica* als symptoom van literaire bedrijvigheid in de provincies zie: GRASSL H., *Eine metrische Grabinschrift im Lapidarium Eggenberg* (CIL III 5295 = 11709) in *Lichte neuerer Kulturtheorien*, in: „Schild von Steier. Beiträge zur Steierischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde”, 14, Graz 1979-81, p. 123-126; *ab eod.*, *Die Carmina Latina epigraphica: Zeugnisse der Romanisierung der Provinzen? Mit besonderer Berücksichtigung des Donauraumes*, in: „Latomus”, 37, 1978, p. 517-522; SANDERS G., *Le dossier quantitatif de l'épigraphie latine versifiée*, in: „Antiquité Classique”, 50, 1981, p. 707-720, hier p. 712-713; *ab eod.*, *Une jeune dame de Mevaniola ou la poésie aux coins perdus de l'empire*, in: „Cultura epigrafica dell'Appennino”, „Epigrafia e Antichità”, 8, Faenza, 1985, p. 16-70, hier p. 24-26.

5. PIKHAUS D., *Levensbeschouwing en milieu in de Latijnse metrische inscripties*, Brussel, 1978, p. 36-38.

aandacht besteed door epigrafisten en archeologen. Hun originele vormgeving bracht met zich dat de *carmina* reeds vroeg verzameld werden in één gespecialiseerd corpus: op het einde van de vorige eeuw bracht Franz Bücheler een eerste complete editie van alle toen bekende metrische inscripties⁶.

Deze verzameling is van buitengewoon belang omdat zij generaties lang het onderzoek in dit terrein heeft beïnvloed: vooreerst schakelde Bücheler zijn editie niet in het *Corpus Inscriptionum Latinarum* in, doch publiceerde ze als deel van de *Anthologia Latina*. Hiermee werden de *carmina* terstond ingeschakeld in de literaire traditie van het epigram. Het is veelzeggend dat de christelijke *carmina* in deze eerste editie slechts comparatief werden opgenomen, d.w.z. in zoverre ze de antieke themata verder zetten⁷. Van zodra ze een eigen christelijke inhoud vertolkten zoals bv. de martelaren-inscripties van paus Damasus (366-384 n.C), dan vielen ze buiten Büchelers interessesfeer, hoe Vergiliaans beïnvloed deze *carmina* ook waren⁸.

Bovendien had Bücheler zijn kollektie niet geografisch geordend zoals men met epigrafisch materiaal doorgaans doet, doch volgens een formeel criterium, nl. de versmaat. Zo vindt men teksten uit zeer verschillende streken en zeer verschillende periodes naast elkaar. Vermits bovendien in de funeraire epigrafie de ontstaanssituatie steeds dezelfde blijft en ideeën in dit domein slechts traag veranderen, wakte Büchelers verzameling onvermijdelijk een nivellering in de hand: de oppervlakkige lezer kreeg de indruk dat *carmina epigraphica* overal en altijd hetzelfde zegden. Zo gaf Büchelers editie door haar structuur zelf voedsel aan een oude hypothese van E. Le Blant en R. Cagnat. Uit de grote gelijkenissen tussen enkele zeldzame *carmina* uit ver van elkaar gelegen steden, hadden deze beide auteurs, als werkhypothese, het bestaan van voorbeeldenboeken geponeerd, een hypothese die nog geregeld in de recente literatuur opduikt, maar die nooit afdoende bewezen werd⁹. Tegen deze zienswijze

6. Over de opbouw van de verzameling van Franz Bücheler, voortgezet door Ernst Lommatszsch: zie CARLETTI COLAFRANCESCO P., *Per una concordanza dei carmina latina epigraphica*, in: „Invigliata Lucernis. Rivista dell' Istituto di Latino dell' Università di Bari”, 2, 1980, p. 217-247, hier p. 219-233.

7. Zie LOMMATZSCH E., *CLE. Supplementum*, p.V; FERRUA A., *Nuove correzioni alla Silloge del Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Città del Vaticano, 1981, p. 216-217; CARLETTI COLAFRANCESCO P., *o.c.*, p. 220.

8. Over Damasus' poëzie: FONTAINE J., *Naissance de la poésie dans l'Occident chrétien. Esquisse d'une histoire de la poésie latine chrétienne du IIIe au VIe s.*, Paris, 1981, p. 112-123.

9. De hypothese werd gelanceerd door LE BLANT E., *Sur les graveurs des inscriptions antiques*, in: „Revue de l'art chrétien”, 3, 1859, p. 367-379. *Ab eod.*, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle. T.I*, Paris, 1856, p. LXXV-LXXVII en T.II, Paris, 1865, p. 178-193. Zo ook LE BLANT E., *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique Romaine*, Paris, 1890, p. 61-72 en CAGNAT R., *Sur les manuels professionnels des graveurs d'inscriptions romaines*, in: „Revue de Philologie”, 13, 1889, p. 51-65.

zijn ernstige bezwaren geuit, niet in het minst door de literair-historici, die op de vele onvolmaaktheden van deze epigrafische poëzie wezen. Toch bleef de schaduw van de handboeken-hypothese rusten op de *carmina*, al waren ondertussen de handboeken met pasklare formules uitgegroeid tot bloemlezingen van de fraaiste epigrammen, waaruit de cliënt een keuze kon maken¹⁰.

Vermits deze opvatting zo onuitroeibaar blijkt, verdient ze nadere aandacht. Vooreerst dient hier opgemerkt dat Le Blant en Cagnat hun hypothese oorspronkelijk formuleerden vertrekkend van proza-inscripties, waar het formularium inderdaad erg stereotiep is. Ook het recente epigrafische onderzoek besteedt uitvoerig aandacht aan de rol van het steenkappersatelier in de productie van een monument met inscriptie: een atelier schept een zekere traditie wat betreft de vorm van het monument, de versiering, de lay-out van de tekst, en de paleografie¹¹. Wellicht speelde het atelier ook een rol in de evolutie van het proza-formularium. Bepaalde formules zijn in een bepaalde stad enkel gedurende een zekere tijd in gebruik, daarna verschijnen nieuwe wendingen, wat het mogelijk maakt een dateringscriterium voor de proza-opschriften bij te winnen¹². De vraag kan echter gesteld worden of dit vrij eenvoudige en homogene formularium niet veeleer in het geheugen van de steenkapper en zijn klanten berustte, dan in een geschreven handboek. Bovendien zijn de zeldzame teksten die de hypothese van Cagnat-Le Blant moesten staven ook voor een andere interpretatie vatbaar. Het bewijsstuk bij uitstek voor het bestaan van formularia vormt een funeraire inscriptie uit Canusium: *L. Critonius L.l. / Felix sibi et / Critoniae L. l. Rufilla / tantum* (CIL IX, 371). Het laatste woord *tantum* zou verkeerdelijk uit het formuleboek zijn overgeschreven en ingebeiteld: niet het onbepaalde *tantum* wordt door de lezer verwacht, doch een precieze aanduiding, hetzij van de leeftijd, hetzij van de afmetingen van het graf.

10. Status quaestionis bij: ZARKER J. W., *Studies in the Carmina Latina Epigraphica*, Princeton, 1958, p. 122-133; CHEVALLIER R., *Épigraphie et littérature*, Faenza, 1972, p. 50-54; PIKHAUS D., o.c., p. 31-33; HAEUSLE H., *Das Denkmal als Garant des Nachrubs. Beiträge zur Geschichte und Thematik eines Motivs in lateinischen Inschriften*, München, 1980, p. 14-19.

11. Zie SUSINI G., *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford, 1973, p. 16-20 en 50-58; *ab eod.*, *Epigrafia Romana*, Roma, 1982, p. 77-87. Over de werking van één welbepaald atelier: DONATI A., *Tecnica e cultura dell' officina epigrafica brundisina*, Faenza, 1969. Tijdens het VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, gehouden te Constanza in 1977 werd grote aandacht besteed aan de werking van ateliers: zie *Actes du VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine*, D.M. Pippidi (ed.), Bucuresti-Paris, 1979, p. 45-131.

12. Zo bv. bij LASSERE J. M., *Recherches sur la chronologie des épitaphes païennes de l'Afrique*, in: „Antiquités Africaines”, 7, 1973, p. 7-151.

Toch kan het bewuste *tantum* evengoed als een *acclamatio* bedoeld zijn : het zou dan gaan om een stukje levenswijsheid, dat men ook in Griekse opschriften terugvindt als (δ βίος) τσααῦτα¹³.

Voor de veel gevarieerder en vaak originele inscripties in verzen heeft Le Blant echter, naast het bestaan van formuleboeken, ook de verspreiding van gespecialiseerde bloemlezingen vooropgesteld. Deze anthologieën zouden zich bevinden in het steenkappersatelier ofwel berusten bij beroepsdichters, die zich door het maken van dergelijke epigrammen een bijkomend inkomen verzekerden. H. Focillon spreekt van „les spécialistes du genre, grammariens pauvres, logés des rues étroites”. J. Tolkiehn ontkent met klem dat de auteurs der grafverzen de familieleden van de dode zouden zijn¹⁴. Dat men voor de *carmina epigraphica* het bestaan van beroepsdichters introduceerde, is eigenlijk merkwaardig als men bedenkt dat zelfs de grote literaire auteurs niet van de verkoop van hun boeken of van auteursrechten leefden¹⁵.

Reeds vroeg stelde B. Lier een nieuwe hypothese tegenover die van Gagnat-Le Blant : de familie van de dode maakte zelf een grafschrift als ze daarvoor ontwikkeld genoeg was, of copieerde er één uit haar directe omgeving. Deze heel nieuwe kijk op de *carmina* kreeg weinig aandacht, waarschijnlijk omdat Gagnat in zijn beroemd geworden handboek *Cours d'épigraphie latine* Liers visie verwierp : zij bood nl. geen afdoende verklaring voor de aanwezigheid van sterk gelijkende formules of zelfs identieke gedichten in ver uit elkaar gelegen gebieden ; deze gelijkenissen bewezen volgens Gagnat onweerlegbaar dat anthologieën en formuleboeken op grote schaal over heel het rijk verspreid waren. In feite stelde Gagnat hier een culturele éénvormigheid voorop, die zelfs in onze huidige Westerse wereld verrassend zou overkomen¹⁶.

Pas twintig jaar later namen E. Lissberger — en nog een generatie later J. Zarker — het initiatief om de verspreiding van deze ge-

13. Zie bv. *Corpus Inscriptionum Graecarum III*, Berolini, 1853, 6745 (Bononia). Nog voorbeelden bij LATTIMORE R., *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana, 1942, p. 74-75 en p. 261.

14. PLESSIS F. & FOCILLON H., *Poésie latine. Epitaphes. Textes choisis et commentaires*, Paris, 1905, p. XXIX ; TOLKIEHN J., *Die inschriftliche Poesie der Römer*, in : „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum”, 4, 1901, p. 161-184, hier p. 163 (reprint in : *Das Epigramm. Zur Geschichte einer inschriftlichen und literarischen Gattung*, G. Pfohl (ed.), Darmstadt, 1969, p. 113-136) ; GALLETIER E., *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922, p. 238-242 poneerde als eerste het bestaan van epigrafische anthologieën naar het voorbeeld van literaire bloemlezingen, doch liet tegelijk ruimte open voor de eigen creativiteit van familie of vrienden.

15. AUERBACH E., *o.c.*, p. 180-183 ; KENNEY E. J., *o.c.*, p. 19-22.

16. LIER B., *Topica carminum sepulcralium Latinorum*, in : „Philologus”, 62, 1903, p. 445-477, hier p. 447-448 ; CAGNAT R., *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1914⁴, p. 286.

lijkende verzen nauwkeurig te bestuderen. Toen bleek dat volledig identieke gedichten in ver van elkaar gelegen steden erg zeldzaam zijn. Doorgaans vindt men dezelfde verzen terug in opschriften uit éénzelfde stad ofwel treft men één exemplaar aan te Rome en een tweede in Italië of in de provincies. Lissberger wees in dit verband als eerste op de mobiliteit van een deel van het ambtenarenkorps en van de officiers en onderofficiers, die hun loopbaan in verschillende provincies ofwel te Rome én in de provincies doorliepen¹⁷.

Deze zeer zinvolle verklaring vond weinig weerklank en nog in een recente studie als die van H. Häusle wordt de rol van het steenkappersatelier als depot van voorbeeldenboeken opnieuw onderstreept¹⁸.

Het meest markante gevolg van deze handboeken-hypothese was dat alle vragen omtrent de auteur en zijn opdrachtgevers op de achtergrond verdwenen: de anonieme auteurs waren immers „beroepsdichters”, hun opdrachtgevers kwamen overwegend uit „het gewone volk”, dat natuurlijk niet over voldoende literaire vaardigheid beschikte om zelf een grafvers samen te stellen. Deze gedichten weerspiegelden bijgevolg niet de individuele cultuur van de opdrachtgever, doch enkel het courante repertorium van het atelier of van de professionele dichter.

De typisch christelijke *dedicationes* en grafverzen werden ondertussen in geheel andere kringen bestudeerd: zij bleven in de handen van archeologen en kerkhistorici en werden vooral aangewend als (godsdienst) historische bron in verband met de kerkelijke bouwpolitiek, de martelarencultus, de ontstaansgeschiedenis van het dogma en van de eigen christelijke visie op de dood. Om verschillende redenen werkte de nefaste invloed van de handboeken-hypothese hier niet door. De opdrachtgevers van een aantal christelijke *carmina* zijn nl. uit de grote literatuur bekende auteurs, zodat het helemaal niet onmogelijk leek dat ook de *carmina* die zij lieten inbeiteln hun eigen creaties waren. Het zou immers vrij absurd zijn te veronderstellen dat een Augustinus, een Paulinus van Nola of een Ambrosius een bloemlezing uit het steenkappersatelier nodig hadden

17. LISSBERGER E., *Das Fortleben der römischen Elegiker in den Carmina Epigraphica*, Tübingen, 1934, p. 10-12; ZARKER J. W., *o.c.*, p. 115-121.

18. HAEUSLE H., *o.c.*, p. 18-19 (met uitvoerige bibliografie). Vooral in de Griekse epigrafie worden handboeken/bloemlezingen nog geregeld vermeld: zo bv. bij GIBSON E., *The „Christian for Christians” Inscriptions of Phrygia*, „Harvard Theological Studies”, 32, Ann Arbor, 1978, p. 83-95; DREW-BEAR TH., *A Metrical Epitaph from Phrygia*, in: „Arktouros. Hellenic Studies presented to Bernard M. W. Knox”, G. W. Bowerstock, W. Burkert & M.C.J. Putnam (ed.), Berlin — New York, 1979, p. 308-316. Tegen de hypothese uitte zich recent FERRUA A., *Curioso carme funerario del Verano*, in „Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia”, 47, 1974-75, p. 115-128, hier p. 126-128.

om een kort gedicht te schrijven¹⁹. Verder werden vele christelijke bouw- en grafinscripties door de aristocratie en door de bisschoppen bekostigd, d.w.z. door de wereldlijke en kerkelijke gezagsdragers, die toch de nodige scholing bezaten om een behoorlijk vers te schrijven.

De vraag naar de auteurs en opdrachtgevers van deze gelegenheidspoëzie dient dus opnieuw gesteld. Laten we de netelige kwestie of de opdrachtgever, die het monument bekostigde en de inscriptie liet inbeitelen, ook de auteur van de verzen was, voorlopig terzijde: in enkele zeldzame gevallen staan beide uitdrukkelijk vermeld, doch doorgaans bevat het opschrift alleen de naam van de opdrachtgever²⁰. Met de term publiek kan ook niet de brede kring bedoeld zijn van alwie een inscriptie lezen kon, doch enkel de directe familie- en vriendenkring, die voor het graf of voor het bouwwerk verantwoordelijk was²¹. Alleen van deze kleine lezerskring kan men met zekerheid zeggen dat zij de inscriptie inderdaad grondig hebben gelezen. Immers, zo éénieder in theorie een opschrift kon lezen, dan mag men de leesbereidheid van het grote publiek toch niet overschatten²². Stond de toevallige reiziger inderdaad stil bij inscripties en nam hij werkelijk de moeite om de langere gedichten volledig te lezen, ook al was dit materieel mogelijk²³?

Twee vragen heeft men in deze discussie nog niet beantwoord:

1. Hoe omvangrijk is dit publiek? M.a.w. hoe verspreid is de epigrafische poëzie eigenlijk, wat vertegenwoordigen de *carmina* in het

19. BERT G., *Das lateinische Epigramm im Uebergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter*, München, 1968, p. 63-68 en 76-83. Over de *carmina* van literaire auteurs, zie: PIKHAUS D., o.c., p. 51-52. In de visie van LE BLANT E., *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique du Nord*, Paris, 1890, p. 65-69 zijn het precies de epigrammen van deze auteurs die in bloemlezingen werden verzameld.

20. De zeldzame *carmina* die naast de opdrachtgever, ook de dichter vermelden, werden recent verzameld door CUGUSI P., *Aspetti letterari dei carmina latina epigraphica*, „Testi e manuali per l'insegnamento universitario del Latino”, 22, Bologna, 1985, p. 21-90. Cfr. ook ZARKER J. W., o.c., p. 89-96.

21. Verschillende soorten publiek: HAEUSLE H., o.c., p. 4.

22. Zie SANDERS G., *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome: de begrippen „licht” en „duisternis” en verwante themata*, Brussel, 1960, p. 39-75; *ab eod.*, *Texte et monument: l'arbitrage du musée épigraphique*, in: „Il Museo Epigrafico”, A. DONATI (ed.), „Epigrafia e Antichità”, 7, Faenza, 1984, p. 85-118, hier p. 98-100.

23. Het langste thans bekende *carmen*, CLE 1552 (Cillium, eerste helft IIe eeuw) telt niet minder dan 110 verzen. Het bevindt zich op de façade van een torengraf, dat in zijn huidige vorm ongeveer 14 meter hoog is; de eerste regels van de inscriptie staan op 5 m. hoogte ingebeeld. Voor een beschrijving, met reconstructie, van het graf, zie: M. SALADIN, *Kasrine (Cillium)*, in: „Archives des missions scientifiques et littéraires”, 3e série, 13, 1887, p. 155-165 en pl. IV. Foto bij ROMANELLI P., *Topografia e archeologia dell' Africa romana*, Torino, 1970, p. 270-271 tav. 199a. Indien de letters, die ca. 4cm groot zijn, waren geschilderd, was het gedicht vanop een zekere afstand zeker leesbaar, doch nam men inderdaad de tijd deze 110 verzen te lezen? Inscripties zijn bovendien zo geplaatst langs de weg, dat zij niet in het voorbijgaan kunnen worden gelezen: SUSINI G., *Epigrafia romana*, Rome, 1982, p. 49-51 en 152-153.

geheel van de epigrafie van een stad of een agglomeratie? Immers, indien een opschrift in verzen een serieproduct was, geleverd door het lokale steenkappersatelier, zou het, vooral in de grote steden een vrij frequent fenomeen kunnen zijn.

2. Wat is de sociale status — en de eventuele scholing — van de families die in de *carmina* als opdrachtgevers vermeld staan? Een antwoord op beide vragen zou een nieuw licht kunnen werpen op de literaire belangstelling en activiteit in de Noordafrikaanse provincies.

1. Het verspreidingspatroon van de epigrafische poëzie

Bijna onbewust verwacht men dat de inscripties, die het meest door de literatuur beïnvloed zijn, geconcentreerd zouden blijven in en om de grote kuststeden, waar een bloeiend literair leven bekend is. Niets is echter minder waar. Men kan immers meer dan 190 vindplaatsen in kaart brengen, waar, op een bepaald tijdstip, geversifieerde inscripties zijn geattesteerd: het zijn niet alleen de grote kuststeden, integendeel, deze sites liggen overwegend in het binnenland²⁴.

De aanbreng van deze meer dan 190 vindplaatsen is echter zeer ongelijk: de meeste vindplaatsen leverden slechts één of een paar metrische inscripties op die chronologisch soms ver uit elkaar liggen. Slechts in een zestal vindplaatsen beschikt men over een belangrijke serie *carmina* en kan men dus vaststellen dat het „modeverschijnsel” van de epigrafische poëzie verschillende eeuwen onafgebroken heeft standgehouden en doorgaans zowel in heidens als in christelijk milieu ingang heeft gevonden. Onder deze zes vindplaatsen vindt men vier grote steden — Carthago, Lambaesis, Cirta en Caesarea — één middelgrote stad, Ammaedara en één gemiddelde stad, Madauros²⁵.

Op basis van de absolute cijfers zou men dus geneigd zijn concentraties van geïsoleerde *carmina* te onderscheiden en te besluiten dat,

24. Het volgende onderzoek is gebaseerd op: PIKHAUS D., *Latijnse metrische inscripties van Romeins Afrika (Ie-VIe eeuw). Een onderzoek naar de socio-culturele context van een epigrafische traditie* (onuitgegeven doctoraal proefschrift), Gent, 1983.

25. Deze zes centra leverden alle meer dan twintig inscripties in verzen op; het materiaal loopt in Carthago, Ammaedara en Madauros onafgebroken door tot in de Byzantijnse tijd, te Cirta en te Caesarea tot in de IVe eeuw; te Lambaesis zijn geen christelijke inscripties in versvorm aangetroffen. Nog in enkele andere steden, alle met minder *carmina*, kan men een chronologisch lange serie opbouwen. Zo bv. voor Theveste, met elf *carmina*, die van de IIe-IIIe tot in de VIe eeuw doorlopen, en voor het kleine stadje Thibilis, eveneens met elf *carmina*, die van de tweede helft van de IIe tot in de Ve eeuw reiken. Het is evident dat dit voor vindplaatsen met slechts een paar metrische opschriften totaal uitgesloten is.

waar numeriek veel *carmina* voorkomen, epigrafische poëzie ook populair is. Alles hangt echter af van de algemene epigrafische rijkdom van een stad of een dorp. Een grote serie *carmina epigraphica* weerspiegelt vaak in een stad alleen een grotere rijkdom aan inscripties in het algemeen en niet een grote frequentie van epigrafische poëzie. Zo vertegenwoordigen de twee *carmina* uit Mustis, een kleine stad die ca. 130 inscripties opleverde en de drie *carmina* uit Thabraca, een middelgrote stad met ca. 225 inscripties in feite dezelfde frequentie als de 56 *carmina* uit Carthago, waarvan ca. 4000 inscripties zijn gepubliceerd²⁶. Te Castellum Tidditanorum, een dorp op het territorium van Cirta, maken de twee gedichten ongeveer 0,33 % uit van de totale epigrafische kollektie (600 inscripties), terwijl het éne *carmen* uit Altava, een garnizoenpost in de grenszone ten zuiden van het Ouarsenis-gebergte, hetzelfde lage procent vertegenwoordigt (één *carmen* op 325 opschriften of 0,30 %). In het recent verschenen tweede deel van de *Inscriptions antiques du Maroc* publiceerde J. Gascoü 471 opschriften uit Volubilis; de twee *carmina* uit deze stad vertegenwoordigen amper 0,4 % van dit totaal²⁷.

De absolute cijfers vervalsen dus het beeld en alleen de relatieve densiteit van de epigrafische poëzie kan voor verschillende steden worden vergeleken. Terstond rijst hier het probleem dat deze relatieve frequentie alleen kan berekend worden voor vindplaatsen die een verzameling van minstens honderd inscripties hebben opgeleverd: van de meer dan 190 vindplaatsen zijn dit er slechts een vijftigtal, doch zij vormen een voldoende gediversifieerde testgroep.

Zeker voor negen op de tien vindplaatsen, die een grotere epigrafische kollektie (van 100 tot 4000 inscripties) bezitten, bereiken de *carmina* een procentueel aandeel dat schommelt van 0,25 % naar 4,25 %. Slechts in een drietal steden in Mauretania — Auzia, Satafis en Tipasa — kan men werkelijk uitzonderlijke concentraties (hoger dan 5 %) vaststellen. In de oostelijke provincies daarentegen blijken epigrafische gedichten vrij gelijkmatig verspreid, zonder werkelijk duidelijke concentraties. Aantal en selectie van deze vindplaatsen zijn zeker door toevalfactoren bepaald, echter niet het procentueel aandeel

26. De schattingen 56 *carmina* op ca. 4000 inscripties (1,4 %) voor Carthago, 2/130 inscripties voor Mustis (1,5 %) en 3/225 voor Thabraca (1,3 %) zijn gebaseerd op CIL VIII, op CAGNAT R., MERLIN A., CHATELAIN L., *Inscriptions latines d'Afrique (Tripolitaine, Tunisie, Maroc)*, Paris, 1923 en op MERLIN A., *Inscriptions latines de la Tunisie*, Paris, 1944. Voor Carthago werd bovendien rekening gehouden met ENNABLI L., *Les inscriptions funéraires chrétiennes de la basilique dite de Sainte-Monique à Carthage*, Rome, 1975 en met ENNABLI L., *Les inscriptions funéraires chrétiennes de Carthage. II. La basilique de Meidfa*, Rome, 1982. Voor Mustis werd ook gebruik gemaakt van BESCHAOUCH A., *Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie*, Paris, 1968.

27. Voor Altava: MARCILLET-JAUBERT J., *Les inscriptions d'Altava*, Aix-en-Provence, 1968. Voor Tiddis: IIA II, 1, Paris, 1957. Voor Volubilis: GASCOU J. & DE KISCH Y., *Inscriptions antiques du Maroc. 2. Inscriptions latines*, Paris, 1982.

van de geversifieerde epigrafie, zeker niet in de oostelijke provincies. Hier vertegenwoordigen *carmina* steeds een zeer miniem aandeel van de epigrafische praxis in een stad of een dorp (nooit meer dan 5 %). Inscripties in versvorm treden in feite nooit werkelijk geconcentreerd op: dit is een zeer merkwaardige vaststelling gezien de grote diversiteit die men onder deze ongeveer vijftig vindplaatsen kan vaststellen.

Is het grootstedelijke karakter van bepaalde agglomeraties zonder meer duidelijk — Carthago wordt vergeleken met Alexandrië, dat volgens Diodoros van Sicilië op het einde van de republiek 300 000 inwoners telde²⁸ —, voor de meeste steden ontbreken soortgelijke vergelijkingspunten. Zich een nauwkeurig idee vormen van het belang en het karakter van een stad in vergelijking met een andere, is bijgevolg geen eenvoudige onderneming. Toch kan men pogen op basis van een reeks criteria — zoals bebouwde oppervlakte, urbanisme, evolutie van het municipale statuut, economische, administratieve of militaire uitstraling op provinciaal of op rijksniveau — een rangorde op te stellen, die berust op meer dan loutere indrukken. Als men deze criteria toepast, wordt terstond duidelijk dat onder de ca. vijftig vindplaatsen, waarvoor de relatieve frequentie van geversifieerde inscripties kon worden berekend, zowel zeer grote steden voorkomen als kleine stadjes; tussen deze beide uitersten ligt een groep gemiddelde stadjes en een groep middelgrote centra²⁹. Welnu, alle frequenties, die men in grote steden aantreft, vindt men evengoed terug in middelgrote als in gemiddelde steden; voor de kleine stadjes echter is de hoogste frequentie 1,5 % (te Mustis)³⁰. Deze vaststelling is niet onbelangrijk in functie van de rol die traditioneel aan het steenkappersatelier wordt toegeschreven bij het ontstaan van een *carmen*. Zowel in het doorgaans unieke atelier van een klein stadje

28. Zie Diodoros XVII, 52, 6, geciteerd bij PICARD G. CH., *La civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959, p. 170-171.

29. COURTOIS Chr., *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955, p. 107-108 schatte de gemiddelde oppervlakte van een stadskern op ca. 20 ha. met een stadsbevolking van ca. 5000 inwoners. Kleine stadjes zijn gekenmerkt door een bevolkingscijfer dat duidelijk beneden het gemiddelde blijft, door een onvolledige uitbouw van het stadskader of door een vertraagde municipale evolutie. Onder deze kleine stadjes zijn er enkele autonoom geworden: Mustis, Thala, Thibilis, Thignica en Thubursicu Bure. Andere bleven secundaire agglomeraties: Aquae Flavianae, Mastar, Sigus en Tiddis. Altava bleef behoren tot een *civitas*. Als gemiddelde steden kan men beschouwen: Cuicul, Diana Veteranorum, Madauros, Mascula, Milev, Mopth [...], Saldae, Thuburnica en Uchi Maius.

30. Voor de werkelijk grote steden schommelt de frequentie van de epigrafische poëzie tussen 0,3 % (Lepcis Magna) en 4,1 % (Caesarea), voor de tweede groep tussen 0,4 % (Simitthu) en 3,2 % (Mactaris), voor de gemiddelde stadjes tussen 0,4 % (Thuburnica) en 4,1 % (Madauros), voor de kleine centra daarentegen zijn de uiterste waarden 0,4 % (Thubursicu Bure) en 1,5 % (Mustis).

als in de veel talrijker werkplaatsen van een provincie-hoofdstad moesten dus gespecialiseerde bloemlezingen voor handen zijn en dit voor een numeriek onbelangrijke minoriteit onder het cliënteel³¹.

Ook chronologisch kan men de vindplaatsen waar *carmina* werden aangetroffen, niet differentiëren: het is nl. niet zo dat inscripties in verzen later voorkomen in een gemiddelde stad, zoals Thuburnica of Bisica, dan in een werkelijk belangrijke stad als Carthago of Caesarea, of in een groot dorp, zoals Aquae Flavianae³². Logischerwijze verwacht men dat grote ateliers in steden die voor vreemde invloeden openliggen, bij het introduceren van een nieuw product een voor-sprong hebben op de kleinere in het binnenland gelegen werkplaatsen. In het domein van de geversifieerde epigrafie laat deze voor-sprong zich in elk geval niet registreren.

De chronologie en de frequentie van *carmina epigraphica* blijkt dus helemaal niet beïnvloed door hun ontstaansmilieu, dat zowel een grote stad als een klein stadje of een groot dorp kan zijn. Kan men hieruit besluiten dat in de wordingsgeschiedenis van een inscriptie in versvorm de persoonlijkheid van de opdrachtgever een beslissende rol heeft gespeeld, veel meer dan de traditie van het atelier? Niet noodzakelijk. Wel kan men stellen dat een zeer kleine minderheid van het cliënteel (minder dan 5%), om een waaier van redenen, een tekst in verzen verkoos en dat deze groep procentueel niet omvangrijker is in een werkelijk grote stad dan in een klein stadje. Kan men nu van dit uitzonderlijke cliënteel een nauwkeurig sociogram opmaken?

2. Het sociografische profiel van de opdrachtgevers der *carmina*

Informatie inwinnen over de sociale achtergrond van de families die een monument met een opschrift in verzen bestelden, kan op verschillende wijzen. Twee bronnen van informatie zullen hier nader belicht worden: de biografische gegevens, die in de inscripties zelf vervat zijn enerzijds en de gegevens die men kan afleiden uit de monumenten waartoe de *carmina* oorspronkelijk behoorden, anderzijds.

31. Zo bv. SUSINI G., *The Roman Stonecutter*, Oxford, 1973, p. 25: „for there can be no doubt that collections of such verses were put at the disposal of the customer by the more elegant and better equipped establishments”.

32. De oudste *carmina*, uit de eerste helft van de 1e eeuw, komen zowel in een gemiddelde stad, Thuburnica (CIL VIII 14697 en p. 2543 = CHOL 1011) voor, als in een middelgrote en een grote stad, resp. Ammaedara (CLE 2087) en Caesarea (CLE 993 en CIL VIII 9350 = CHOL 508). In de 1e of in het begin van de 2e eeuw duiken kleine stadjes op zoals Bisica (CLE 1242) en Aquae Flavianae (AE 1928 nr. 37), naast grote en middelgrote centra, resp. Circa (ILA II 1506), Carthago (CLE 2115) en Mactaris (CLE 2186). In deze zelfde periode vindt men trouwens de eerste geversifieerde inscripties buiten de stadskern of de secundaire agglomeratie, nl. AE 1966 nr. 527 tussen Ammaedara en Theveste en CLE 966, tussen Ucubi en Sicca Veneria.

De biografische bijzonderheden in de *carmina*, d.w.z. vermeldingen van een beroepsbezigheid, een honorifieke functie of een sociale geleding, zijn ongetwijfeld de meest precieze gegevens, doch ze zijn ook het zeldzaamst. Slechts één op elke vier heidense *carmina* en twee op elke vijf christelijke opschriften bevatten deze waardevolle aanduidingen. Anders uitgedrukt, 75 % van het heidense en 60 % van het christelijke materiaal bewaart volkomen het stilzwijgen over de sociale herkomst van de opdrachtgever of de overledene.

Als men nagaat welke beroepen in de geversifieerde epigrafie vermeld worden, stelt men vlug vast dat bepaalde sociale geledingen volkomen afwezig blijven — of althans niet herkenbaar zijn —. In de voorchristelijke *carmina* vindt men leden van de twee hoogste standen, de *ordo senatorius* (4 % van alle vermeldingen) of de *ordo equester* (11 %) terug, families uit de inheemse adel (1 %) en uit de municipale bourgeoisie (25 %), militairen, d.w.z. *centuriones*, onderofficiers en manschappen (22 %), slaven en vrijgelatenen in keizerlijke dienst (8 %). Publieke functies, d.w.z. in dienst van de keizer of van de stad worden beduidend vaker vermeld dan beroepen in de privé-sector, doch ook deze ontbreken niet: *sacerdotes* die geen stedelijk priesterambt bekleedden doch in de privé-cultus hun ambt waarnamen (11 %), intellectuele beroepen, zoals dokters, advocaten, *grammatici* en retoren (7 %), bankiers en handelaars op grote schaal (4 %), de artiesten uit circus en theater (4 %) en tenslotte de slaven in privé-dienst (2,5 %). In deze laatste groep betreft het vooral de rentmeesters en zeker niet de slaven uit de *familia rustica*.

De sociale herkomst van de *carmina* die niet in funeraire context zijn ontstaan ligt duidelijk hoger dan die der grafverzen: de senatoriale klasse ontbreekt volkomen in de heidense grafgedichten, doch is ten tijde van Marcus Aurelius en van de Severi wel aanwezig in de sacrale inscripties. Wel dient aangestipt dat de twee oudste opschriften afkomstig zijn van *senatores novi*, die uit ridder-families opgeklimmen zijn³³. In de sacrale inscripties en in de bouw- en ereopschriften staan trouwens uitsluitend functies of beroepen in dienst van de keizer of van de stad vermeld. Eén uitzondering doet zich voor: nl. de priestercolleges maken wel gebruik van sacrale inscripties in verzen.

De bevolkingslagen die numeriek het omvangrijkst waren in de antieke maatschappij — de vrije boeren en pachters, de ambachtslui in de steden en de kleinhandelaars — ontbreken echter volkomen, niet

33. CLE 1527 (Lambaesis, tussen 169 en 177), wij-opschrift door M. Lucceius Torquatus Bassianus, *Legatus Aug(usti) pr(o) praetore* en IRTrip 295 (Lepcis Magna, tussen 193 en 209), wij-opschrift door Sicinius Pudens, naar aanleiding van het begin van een senatoriale carrière van zijn zoon Q. Sicinius Clarus Pontianus, later *legatus Aug(usti) pr(o) praetore* *Thraciae*.

alleen in de metrische *dedicationes* en *ex-voto's* doch ook in de veel talrijker grafverzen.

Slechts in een uitzonderlijke biografie, zoals die van de maaier uit Mactaris (CLE 1238 = CIL VIII 11824, gedateerd tussen 260 en 270) verneemt men het bestaan van kleine boeren en seizoenarbeiders en dan nog enkel om de sociale opgang van één van deze kleine boeren tot *duumvir quinquennalis* te onderstrepen³⁴.

De rijke groothandelaars en bankiers, de artiesten en rentmeesters op de grote privé-domeinen, kan men bezwaarlijk als representatief voor het rurale of stedelijke *plebs* beschouwen: zij vormen een financiële bovenlaag die rijk genoeg is om in een volgende generatie officiële functies waar te nemen, zij staan door hun sportieve of artistieke prestaties in de publieke belangstelling, of zij bezitten in de sociale hiërarchie op het platteland een niet geringe machtspositie.

Neemt men echter aan dat 75 % van de families in hun *carmina* zorgvuldig het zwijgen bewaren over hun sociale herkomst, omdat zij uit lagere milieus stammen dan de 25 % die wel hun plaats in de maatschappij preciseren, dan kan men besluiten dat epigrafische poëzie in de voorchristelijke tijd een „volks” fenomeen is. Dit volkse karakter is dan wel grotendeels gebaseerd op een *argumentum ex silentio*.

Dezelfde problemen rijzen bij de determinatie van het christelijke materiaal ook als is dit voor 40 % bruikbaar: de christelijke epigrafische poëzie is in handen van *clarissimi* en inheemse adel (38 %), van de municipale bourgeoisie (8 %), van ambtenaren in keizerlijke dienst (3 %) en intellectuelen (6 %) en van de clerus (45 %). Leden van de *ordo clericorum* en *virgines* vermelden zelfs bijzonder vaak hun plaats in de kerkelijke hiërarchie: twee op elke vijf statusvermeldingen komt van deze groep. Hierbij valt trouwens de afwezigheid van de lagere clerus terstond op. Ook in de christelijke periode komen de niet-funeraire opschriften uit iets „betere” milieus dan de grafverzen: senatoriale families zijn vroeger aanwezig en beter vertegenwoordigd in deze eerste groep. Doch in heel de christelijke epigrafische poëzie kan men geen enkele familie van *humiliores* terugvinden: alle families die gegevens over hun maatschappelijke ach-

34. Nederlandse vertaling in: „Hermeneus”, 55, 1983, p. 222. Het opschrift werd herhaaldelijk besproken: zie o.a. LASSERE J.M., *Sentiments et culture d'après les épitaphes latines d'Afrique*, in: „Bulletin de l'Association G. Budé”, 4, 1, 1965, p. 209-227, hier p. 212-214; MACMULLAN R., *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284*, New Haven, 1974, p. 42-43; PICARD G.CH. & ROUGE J., *Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'empire romain (31 avant J.-Chr. - 225 après J.-Chr.)*, Paris, 1969, p. 224-227; BERTHIER A., *La Numidie. Rome et le Maghreb*, Paris, 1981, p. 150-152. Foto en uitvoerige beschrijving van de cippus: PICARD G. CH., LE BONNIEC H., MALLON J., *Le cippe de Beccut*, in: „Antiquités Africaines”, 4, 1970, p. 125-164, hier p. 147-148 en fig. 20.

tergrond meedelen behoren tot de *honestiores*³⁵. Doch opnieuw bewaren drie op elke vijf inscripties het stilzwijgen : mag men als oorzaak van dit stilzwijgen een lagere sociale herkomst aannemen ?

Om enigszins uit de impasse te geraken hebben we ons afgevraagd of de monumentale context der *carmina epigraphica* soms bijkomende inlichtingen kon bieden. Elk opschrift behoorde immers oorspronkelijk tot een min of meer imposant monument — graf, tempel of basilica, privé-villa of openbaar gebouw, godenbeeld of standbeeld van een sterveling. Wat leert dit monument op zich over het sociale belang of over de financiële draagkracht van de bouwheer ?

Hoe interessant deze vraagstelling ook is, toch moet men vrij vlug vaststellen dat ruim de helft van alle funeraire *carmina* door onzorgvuldige recuperatie of door onvolledige beschrijvingen definitief uit hun context zijn gerukt. Uit de overblijvende zeer disparate beschrijvingen kan men slechts enkele gegevens puren, die niettemin het vermelden waard zijn. Zo komt één op elke drie christelijke grafgedichten uit een basilica : het *carmen* werd uitgevoerd in de vloermozaïek of in één of meer vloertegels en hoorde onmiskenbaar bij een graf *ad sanctos*. Nu is het hoogst onwaarschijnlijk dat een dergelijke zeer geëerde rustplaats binnen het bereik van de *humiliores* lag. Een begraafplaats in een basilica *ad sanctos* bleef steeds het voorrecht van de (hogere) clerus en van enkele vrome en zeer gegoede leken³⁶. De functies die in deze *carmina* vermeld staan spreken dit geenszins tegen. Doch het is belangrijk dat de grote meerderheid van deze inscripties in basilicae geen gegevens bevatten over de sociale herkomst van de dode, die gezien de luxueuze begraafplaats toch uit dezelfde milieus moet komen.

In de voorchristelijke metrische epigrafie kan men een soortgelijke vaststelling doen : ruim 10 % van alle *carmina* staan op de wanden, de bovendrempels of de architraven van monumentale mausolea. Voor zover bekend, behoren deze graven toe aan families uit de stedelijke bourgeoisie, aan veteranen en lagere officieren of aan rijke privé-personen. Doch opnieuw is er een deel van deze families niet

35. Over dit onderscheid, zie : ALFOELDY G., *Die römische Gesellschaft. Struktur und Eigenart*, in : „Gymnasium”, 83, 1976, p. 1-25 ; GARNSEY P., *Social Status and Legal Privilege*, Oxford, 1970, p. 234-258. Deze indeling is niet enkel strafrechtelijk, doch beantwoordt aan een reëel verschil in bezit, in levensstijl en in aanzien. Tot de *honestiores* behoren kleine en grote grondbezitters : niet alleen senatoren, ridders in *decuriones*, doch tevens de veteranen en hun kinderen en families die voor het eerst opklommen tot een stedelijke magistratuur of een priesterambt.

36. KOETTING B., *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Köln-Opladen, 1965, p. 31-36 ; LECLERCQ H., *s.v. ad sanctos*, in : „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie”, F. Cabrol, H. Leclercq, H.I. Marrou (ed.), Paris, 1907-1953, col. 498-502.

nauwkeurig te determineren : het bezit van een monumentaal graf gaf voor hun tijdgenoten voldoende duidelijk hun sociale status weer zonder dat deze nog expliciet in de inscripties moest worden vermeld.

Deze eenvoudige methode, die er eigenlijk in bestaat de monumentale context van de *carmina* met bruikbare biografische bijzonderheden te vergelijken met de monumentale context van de *carmina* die soortgelijke gegevens niet bevatten, werpt vooral vruchten af voor de opschriften die buiten de funeraire situatie zijn ontstaan. Hier wordt zeer duidelijk, zowel in de christelijke als in de voorchristelijke tijd, dat *carmina* die geen gegevens bevatten over hun opdrachtgever bij hetzelfde soort gebouwen horen als gedichten waarin de naam en functie van de bouwheer wel vermeld staan. Hier impliceert het weglaten van de gegevens in verband met de sociale stand zeker geen lagere stand. De kleinere groep niet-funeraire *carmina* die wel toelaten hun bouwheer sociaal te situeren, is dus wel degelijk representatief voor de grotere groep waarin dit niet mogelijk was. Of dit echter voor de funeraire *carmina* eveneens geldt, moet een open vraag blijven, doch volkomen uitgesloten is dit zeker niet.

Vatten we kort al deze gegevens samen, dan blijkt :

1. dat geversifieerde inscripties in de Noordafrikaanse provincies alomtegenwoordig zijn en dat ze zeer gelijkmatig gespreid zijn. Uit deze twee elementen — alomtegenwoordigheid en gelijkmatige spreiding — zou men kunnen afleiden dat de *carmina epigraphica* bijzonder goed ingeburgerd waren in het culturele leven van deze provincies. Maar dan wekt hun relatieve zeldzaamheid wel enige verwondering : ze overschrijden nergens 5 % van de totale epigrafische activiteit.
2. dat de biografische gegevens in de christelijke *carmina* nooit naar *humiliores* verwijzen. Ook de voorchristelijke opschriften die biografische gegevens bevatten, komen voor 63 % van *honestiores*, voor 22 % van families die in de volgende generatie bijna zeker *honestior* zullen worden en slechts voor 15 % van *humiliores*.
3. dat de architecturale context, vooral van de niet-funeraire *carmina* suggereert dat de opschriften die dergelijke gegevens niet bevatten, zeker niet uit lagere sociale milieus komen.

Al deze gegevens samen wijzen erop dat epigrafische poëzie in de provincies zeer waarschijnlijk het voorrecht is gebleven van een vrij beperkte bevolkingsgroep : in de vroege keizertijd zijn dit overwegend de militairen en de stedelijke bourgeoisie, in de late oudheid komen hierbij de bisschoppen en clerici, die vaak uit de stedelijke bourgeoisie voort zijn gekomen. Is het onlogisch te veronderstellen dat deze stedelijke elite middelbare studies had gelopen, waar alle vakken onderwezen werden op basis van de Romeinse dichters, in de eerste plaats van Vergilius ? Waren niet velen van deze notabelen in

staat een behoorlijk vers te schrijven³⁷? Deze vraag kan niet zomaar negatief beantwoord worden, als men bedenkt welke literair beroemde zonen sommige van deze stedelijke notabelen hadden: Apuleius' vader zetelde in de stadsraad van Madauros (*Apol.* §24), Tertullianus' vader was een *centurio* (Hieronymus, *De viris illustr.* §53) en Augustinus' broer Navigius nam de plaats in van hun vader in de *ordo decurionum* van Thagaste (*Confes.*, IX, 11, 27).

Zo de opschriften doorgaans opdrachtgever en bestemming vermelden, dan doen ze daarentegen bijzonder weinig directe en on dubbelzinnige uitspraken over het auteurschap van de in steen gebeitelde verzen³⁸. Toch bevatten zij vaak aanduidingen over de culturele achtergrond van bepaalde families. De advocaten, grammatici en retoren, die in hun grafscript met zoveel trots over hun professionele successen spreken, beschikten ongetwijfeld over een literair geïnteresseerde vriendenkring, waar een klein vers maken geen problemen stelde³⁹. Andere families, die sociaal niet nauwkeurig kunnen worden geplaatst, vermelden in het grafscript van een jong gestorven zoon de plots afgebroken en nutteloos geworden studies⁴⁰.

Een grafinscriptie uit Calama verdient hier bijzondere aandacht. Seius Fundanus en zijn vrouw Iulia Germana lieten een mausoleum bouwen naar aanleiding van de dood van hun kinderen; het opschrift op de wanden van het grafhuis luidt als volgt:

ILA I, 326 = CLE 112

Seius Fundanus nutritivos natos duo
in prima aetate ex Germana coniuga,
in studiis(ue) misit et honores tribuit.

37. Over de rol van Vergilius in het onderwijs: HOOGMA R.P., *Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entblenung*, Amsterdam, 1959, p. 25 en 58; MARROU H. I., *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris, 1965⁶, p. 368-396, 404-405. Uit de Griekse papyri uit de keizertijd blijkt niet alleen dat heel het griekstalige onderwijs in Egypte gebaseerd was op Homeros, maar tevens dat de leerling op het einde van zijn middelbare studies in staat was een kort epigram te maken in Homerische stijl. Voor dergelijke schooloefeningen, zie: NACHTERGAEL G., *Dans les classes d'Égypte d'après les papyrus scolaires grecs*, „Documents pédagogiques”, 23, Bruxelles, 1980, p. 24-25.

38. Slechts éénmaal is de verwijzing absoluut zeker: CLE 1907, 4: *hos ego Ianuarius versus formare curavi* (Thubursicu Numidarum, 361/362 n.C.). In de overige carmina kan men doorgaans „feci” of „scripsi” net zo goed vertalen door zelf schrijven als door laten schrijven: CLE 521,4 (Tichilla, ca. 260?), CLE 525, 9-10 (vlakte van El-Khrib), CLE 634,1 (El Ksour), CLE 1829, 14 (Hadrumetum) en CLE 1967, 8-9 (Henchir El Amana). Ook de uitdrukking *meos versus* garandeert niet dat het om een auto-epitafium gaat: CLE 484, 1-2 (Carthago, IIe of IIIe eeuw) en CLE 512, 1 (Cirta, IVe eeuw?).

39. CLE 116 = CHOL 880b (Mactaris, tussen 230 en 240), CHOL 1001 = CIL VIII 12159 (Henchir-Sidi-Amara), CLE 107 (Thugga), CLE 1962 (Thugga, tussen 100 en 150), AE 1926 nr. 29 (Ain Abd-er-Rhman, bij Thamugadi, na 200?) en CLE 1236 (Lambaesis, na 100).

40. Zo bv. in CLE 501, 4 (Tubusuctu), CLE 526, 1-2 (Caesarea), CLE 1240, 2 (Sicca Veneria) en CLE 1612, 4-9 (Aggar, IIIe eeuw).

Post tantos sumptus no(n) fruius nemine,
 funeravit natos et hanc coepit opera(m);
 senex laborans haec perfe[ci]t omnia.
 v(ixit) a(nnos) - - -
 Germana coniunx v(ixit) a(nnis) LXXX.
 sororiq(ue) coniugis ornavit memoria(m),
 quae Iulia Prima v(ixit) a(nnis) LXXX.
 valeas, viator, lector mei <s> carminis! ⁴¹.

Fundanus liet zijn zonen studeren, ze klommen op tot de stedelijke magistraturen, maar al deze kosten voor hun opleiding brachten aan niemand baat.

Twee *carmina*, die sterk op elkaar geïnspireerd zijn, stonden waarschijnlijk op de zijwanden van hetzelfde mausoleum, één voor de zesendertig-jarige Seiius Martialis en één voor de twintig-jarige Seia Honorata ⁴². Hier komen dus gelijkende formules voor in opschriften van de stedelijke elite, die zelfs goede scholing had gelopen.

Daarmee zijn we opnieuw bij de gelijkende formules beland. In de Noordafrikaanse provincies treft men slechts een tiental groepen aan van twee op elkaar gecopieerde *carmina*. In drie gevallen betreft het typische formules, die ook elders in het imperium in de geversificeerde epigrafie zijn geattesteerd. Deze gelijkende verzen bevatten telkens een stukje levensfilosofie en zijn in die zin niet geïndividualiseerd. Zowel de uitbundige formule *Vivite felices, moneo, mors omnibus instat*, als het ontgoochelde *Evasi, effugi. Spes et Fortuna valete* en het traditionele *Haec domus aeterna est* vonden enige weerklank in de Noordafrikaanse provincies ⁴³. Daarnaast kan men nog tien paren

41. „Seius Fundanus voedde de twee zonen, die hij van zijn vrouw Iulia Germana had, op tot jonge mannen; hij liet hen studeren en bezorgde hen zo een municipale loopbaan. Na zoveel onkosten heeft hij aan geen van beiden vreugde beleefd. Hij droeg zijn zonen ten grave en voltooidde dit hele werk hier. Hij leefde (het aantal jaren is niet aangevuld). Germana, zijn vrouw, leefde 80 jaren. Voor de zuster van zijn vrouw voorzag hij een gedenksteen: Iulia Prima was zij en leefde 80 jaren. Vaarwel, voorbijganger, die mijn verzen leest”. Over dit carmen, zie: CUGUSI P., *o.c.*, p. 78-79; LASSERE J. M., *o.c.*, p. 211. Over het metrum: VERNIER L., *Les inscriptions métriques de l’Afrique romaine*, in: „Revue Archéologique”, 18, 1891, p. 371-382, hier p. 379.

42. In ILA I 327 = CIL VIII 5371 en ILA I 328 = CIL VIII 5372 zijn twee op de drie verzen identiek. De opschriften zijn zeker niet voor 100 n.C. te dateren. CHOL 713 plaatst ze in de IIe eeuw, terwijl GALLETIER E., *o.c.*, p. 298 de IVe eeuw voorstelt.

43. Over de formule „vivite felices” en haar verspreiding: PIKHAUS D., *Levensbeschouwing en milieu in de Latijnse metrische inscripties*, Brussel, 1978, p. 200-202. CLE 486, 3-4 (Caesarea, IIe eeuw) herhaalt bijna woordelijk CLE 802, 1-2 uit Rome, CLE 1004, 3-4 uit Verona of CLE 485 uit Conimbriga. De opdrachtgever is Herennius Rogatus, *sescuplicarius classis* (onderofficier van de vloot). De tweede helft van de hexameter „mors omnibus instat” vindt men terug in een carmen uit Tubusuctu, gepubliceerd door ALBERTINI E., *Note sur la nécropole antique de Tiklat (Tubusuctu)*, in: „Bulletin du Comité des Travaux Historiques”, 1934-35, p. 93-105, hier p. 96 nr. 6 (IIe of eerste helft IIIe eeuw).

Over de formule „Spes et Fortuna valete”: PIKHAUS D., *o.c.*, p. 125. In Noord-Afrika wordt ze herhaald in CLE 2139 (Theveste) en in ILA II 4831 (Thibilis, IIe of IIIe eeuw), waar ze echter een betekeniswijziging heeft ondergaan.

van gedichten stellen, waarin telkens één of twee verzen identiek zijn. De twee exemplaren komen steeds uit dezelfde stad of uit twee steden die in elkaars onmiddellijke omgeving lagen⁴⁴. Hier was niet noodzakelijk een gespecialiseerde anthologie vereist.

Tenslotte ontbreken ook de volledig identieke gedichten niet. In drie gevallen gaat het duidelijk om doubletten, d.w.z. twee exemplaren van éénzelfde grafschrift voor éénzelfde persoon, doch opgesteld op verschillende plaatsen⁴⁵. Doch vijfmaal gaat het wel degelijk om twee *carmina* die onmiskenbaar op elkaar zijn gekopieerd door verschillende opdrachtgevers en met verschillende functies. Eénmaal vindt men vier verzen terug in het gebied tussen Ucubi en Sicca (CLE 966), die woordelijk overgenomen zijn uit een langer gedicht te Rome (CLE 965). Het Romeinse voorbeeld dateert uit 10 n.C.; het Noordafrikaanse kan niet met zekerheid worden gedateerd, doch beide grafschriften komen uit *liberti*-milieu. Hier kan men tegenover de traditionele verklaring door anthologieën enkel een hypothetische mobiliteit van de bevolking onderstellen. Toch ontbreken de grafverzen niet waarin uitdrukkelijk wordt gezegd dat de dode weliswaar in Noord-Afrika stierf, doch van elders daarheen was gekomen⁴⁶.

Pas in de late vijfde en zesde eeuw vindt men soortgelijke omtrentingen aan Romeinse opschriften terug. De context is echter geheel verschillend: een tweetal geversifieerde bouw-inscripties uit christelijke cultusgebouwen herhalen bijna woordelijk de *dedicatio* van één van de beroemde Romeinse basilieken. Zo vormt de inscriptie op de triomfboog van de kleine basilica te Hr. Hadjedj, ten zuidwesten van

Tenslotte zijn CLE 225, 1-3 (Ksar Bellezma), CLE 1895, 1-2 (Cillium), CHOL 887 = CIL VIII 4475 (Hr. Ghelil, IIIe eeuw?) en het christelijke CHOL 892 = ILCV 3661 (Novar, 360 n.C.) erg gelijkend, hoewel niet volkomen identiek.

Formules die ook in proza-opschriften staan, bv. de wens „sit tibi terra levis” werden niet in het onderzoek opgenomen.

44. Te Ammaedara : CLE 1328, 1-3 = CLE 1329, 1-2 en 5. Te Madauros : ILA I 2775, 1 = ILA I 2776, 1. Te Belalis Maior : AE 1974 nr. 695 = AE 1974 nr. 697 (vroeg VIIe eeuw). Te Sigus : ILA II 6581 = ILA II 6610 (eerste helft IIIe eeuw). Te Auzia : CLE 517, 1 (259 n.C.) = CLE 518, 1 (IIIe?); CLE 592, 4-6 = CLE 593, 4-6 = CLE 594, 3; CHOL 504 = CIL VIII 9158 (247 n.C.) = CHOL 505 = CIL VIII 9164 (IIIe eeuw?). Te Cillum : CHOL 881 = CIL VIII 682 = CHOL 880 a,c = CIL VIII 645, 647.

Gelijkende verzen in naburige steden : CLE 635, 2 (Sigus) = CLE 636, 2 (Aquae Thibiltanae) en IRTrip 295, 11 (tussen 193 en 209, Lepcis Magna) = IRTrip 231, 6 (Oea).

45. CLE 1997 = ILA II 810 en ILA II 809 (Cirta, ca. 250, beide voor Iulia Sidonia Felix, priesteres van Isis); CLE 1640 = ILA II 4726 en CLE 2025 = ILA II 4725 (Thibilis, beide voor M. Sittius M.f. Quir. Martialis); AE 1946 nr. 62 = AE 1960 nr. 116 (Mactaris, tussen 230 en 270, voor Pinarus Mustelus). Over dit laatste doublet : PICARD G. CH., LE BONNIEC H., MALON J., o.c., p. 149 noot 1.

46. Zie bv. CLE 1187 (Carthago) en CLE 1943 (Carthago) waar de dode afkomstig is uit Rome. CLE 1243, 4 (Caesarea) was bestemd voor een man *natus in Hesperia*. Lucius en Urbanilla, begraven in een mausoleum te Hr. Sommet el Amra, ten N. van Gapsa-Gafsa, dreven handel met Rome : CLE 516, 1-2 (late IIe of vroeg IIIe eeuw).

Tebessa, een getrouwe kopie van de *dedicatio* op de triomfboog van de Vaticaanse basilica, door Constantijn ongeveer tweehonderd jaar vroeger gebouwd⁴⁷. In deze rurale omgeving zijn te voren geen *carmina* aangetroffen en het is duidelijk dat deze metrische bouw-inscriptie, waarvoor de lokale clerus verantwoordelijk was, uit de vreemde werd meegebracht, misschien als gevolg van een pelgrimstocht.

Ten zuidwesten van Theveste, te Aïn Ghorab, vormde de *dedicatio* van een *memoria apostolorum*, een kapel gewijd aan de martelaren Petrus en Paulus, een vrij getrouwe kopie van het wij-opschrift dat na het Concilie van Efese (A.D. 431) door paus Sixtus III in San Pietro in Vincoli werd geplaatst. Vermits dus dit Noordafrikaanse *carmen* niet ouder kan zijn dan het Romeinse voorbeeld, wordt het doorgaans in de late vijfde of zesde eeuw geplaatst⁴⁸. Uit het gedicht blijkt duidelijk dat het cultusgebouw te Aïn Ghorab oorspronkelijk niet in orthodoxe handen was: de verzen verheerlijken inderdaad de confiscatie en restauratie van een oorspronkelijk Donatistisch kerkgebouw, waarin, niet toevallig, twee bij uitstek Romeinse martelaren werden verenigd⁴⁹. Het is niet uitgesloten dat Probantius, de priester die de restauratiewerken ondernam, wegens de Ariaanse vervolgingen naar Rome was gevlucht, vanwaar hij onder Hilderic of later, na de Byzantijnse herovering, terugkeerde met het *carmen*⁵⁰.

Identieke *carmina* zijn eveneens geattesteerd in verschillende Noordafrikaanse steden. Talrijk zijn ze evenwel niet: men kan nauwelijks drie gevallen aanhalen. Waarom twee families uit hetzelfde Tunesische stadje, Hr. El Khima, hetzelfde grafschrift lieten inbeetlen, respectievelijk voor de jonge Clarus Bonicianus (CHOL 485 = CIL VIII 726) en voor [To]rquatus [C]rescens (CHOL 485 adn. = CIL VIII 12190) is niet zonder meer duidelijk. De twee grafschriften zijn bovendien opgesteld in proza, waarin echter enkele versflarden

47. ILCV 1753 (Rome) = MONCEAUX P., *Enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique*, in: „Revue Archéologique”, 4, 8, 1906, p. 126-142, hier p. 126 nr. 194 (Hr. Adjedj).

48. Romeins voorbeeld: ILCV 974. Aïn Ghorab: ILCV 974 adn. = MONCEAUX P., o.c., nr. 195. Nieuwe uitgave bij DUVAL Y., *Loca sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle. T.I.*, Paris, 1982, p. 146-148 nr. 68.

49. In de cultus van Petrus en Paulus staat het thema van de *concordia*, de eenheid en suprematie van de Romeinse kerk centraal: FEVRIER P., *Le culte des martyrs en Afrique et ses plus anciens monuments*, in: „Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina”, 19, 1972, p. 131-158, hier p. 135-136; *ab eod.*, *Martyrs, polémique et politique en Afrique (IVe-Ve siècles)*, in: „Cahiers d'Histoire et de Civilisation du Maghreb”, 1, 1968, p. 8-18, hier p. 15-16. De apostelcultus maakt hier dus deel uit van de katholieke overwinning op de Donatistische gemeenschap.

50. Over de vervolgingen door de Ariaanse Vandalen van katholieken en Donatisten: COURTOIS C., o.c., p. 295-299; MARKUS R. A., *Christianity and Dissent in Roman North Africa: Changing Perspectives in Recent Work*, in: „Studies in Church History”, 9, 1972, p. 21-36, hier p. 33-34.

zijn verweven⁵¹. Dat een dergelijk onvolmaakt „gedicht” uit een anthologie zou komen, lijkt moeilijk aanvaardbaar: veeleer heeft men hier met een individuele copie te maken.

In het op de Vandalen heroverde Noord-Afrika, legden Justinianus en zijn opvolgers Justinus II (565-578) en Tiberius Constantinus (574-582) een intense bouwactiviteit aan de dag, die een overwegend militair karakter bezat. Een vijftal *carmina* vereeuwigen de keizerlijke inspanningen voor defensie: ontstaan in het milieu van Byzantijnse officieren en functionarissen, verwoorden deze *carmina* zonder uitzondering de officiële visie op de Byzantijnse Noord-Afrika-politiek⁵². Tweemaal werd hierbij dezelfde bouw-inscriptie gekopieerd: één exemplaar staat te lezen op de stadsmuren te Mascula, een ander op de citadel van Thibaris. Beide steden kregen het epitheton Tiberiana, afgeleid van keizer Tiberius' naam, een beveiliging die, althans volgens de verzen, meer garanties bood dan de stadsmuren zelf⁵³. Voor deze opschriften op officiële militaire bouwwerken waren de kleine groep in Noord-Afrika gelegerde officiers verantwoordelijk: vandaar het éénvormige karakter van deze gedichten.

Een derde paar van sterk op elkaar gelijkende opschriften is typisch christelijk: in de late IVe of vroege Ve eeuw liet bisschop Alexander van Tipasa een funeraire basilica bouwen, waarin de resten van zijn voorgangers in het episcopaat werden overgebracht en waarin Alexander zelf werd begraven. Het bouwopschrift en het grafschrift van Alexander dienden als voorbeeld voor Cresconius, bisschop van Cuicul, die beide opschriften verwerkte tot één lange *dedicatio* voor de basilica die hij in zijn stad liet bouwen. De inhoud van deze opschriften is veel te actualiteitsgebonden — de conflicten tussen Donatisten en Katholieken worden er duidelijk in verwoord — om rechtstreeks uit een anthologie te komen⁵⁴. Is het mogelijk dat de clerus en het episcopaat van twee weliswaar ver van elkaar gelegen steden, die beide echter katholieke bolwerken waren, elkaar van nabij kenden? Men denkt in dit verband onwillekeurig aan de correspondentie tus-

51. Over dit mengsel van proza en verzen: GALLETIER E., *o.c.*, p. 288-291; SOEDERSTROEM G., *Epigraphica Latina Africana*, Upsalae, 1924, p. 105-114.

52. Voor een nieuwe uitgave, zie: DURLIAT J., *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, Rome, 1981, nr. 3 (= ILCV 791), nr. 15, nr. 26 (= ILCV 230), nr. 28 (= ILCV 795). AE 1948 nr. 108 (Thibaris) werd hierin niet opgenomen. In twee opschriften, nr. 15 en nr. 28 staat uitdrukkelijk vermeld wie verantwoordelijk is voor het opschrift; in beide gevallen is het een officier (*tribunus*).

53. AE 1948 nr. 108 (Thibaris, tussen 574 en 582) herhaalt woordelijk ILCV 795 = DURLIAT J., *o.c.*, nr. 28 (Mascula, tussen 578-582).

54. ILCV 1825 en ILCV 1103 (Tipasa) stonden model voor AE 1922 nr. 25 (Cuiicul). Over deze gelijkenissen, zie: ALBERTINI E., *Inscription chrétienne sur mosaïque de Djémila*, in: „Bulletin du Comité des Travaux Historiques”, 1922, p. XXVI-XXXII (die nog de handboeken-hypothese aanvaardt). Katholieke bolwerken: LANCEL S., *Actes de la Conférence de Carthage en 411. Tome I. Introduction générale*, Paris, 1972, p. 143-167.

sen Paulinus van Nola en Sulpicius Severus, tijdgenoten van Cresconius en Alexander. In zijn laatste brief (*Epist.* 32) aan Sulpicius Severus citeert Paulinus uitvoerig de gedichten die hij in zijn basilica voor de heilige martelaar Felix had laten aanbrengen, opdat zijn vriend hieruit een keuze zou kunnen maken voor de cultusgebouwen die hij voor de heilige Martinus aan het bouwen was te Primiaculum⁵⁵. Wat ligt er meer voor de hand dan dat Cresconius, mondeling of per brief, kennis had gekregen van Alexanders bouwactiviteit of dat hij Tipasa zelf had bezocht⁵⁶? Hier komt het kopiëren van epigrammen opnieuw niet voor in ongecultiveerd milieu.

Tot slot: als men alle hier verzamelde gegevens over frequentie, verspreiding, sociale herkomst en monumentale dimensie der *carmina epigraphica* overschouwt, als men bovendien bedenkt hoe zeldzaam identieke verzen zijn, dan ligt het besluit voor de hand. Twee diep ingewortelde opvattingen in verband met epigrafische poëzie moeten, althans voor de Noordafrikaanse provincies, dringend worden herzien: de idee dat de families die in deze opschriften aan het woord komen „volks” zijn en het vooroordeel dat zij noodzakelijkerwijze tot het vervaardigen van deze mini-poëzie niet in staat waren.

* Gebruikte afkortingen:

AE = *L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris, 1889 ss.

CHOL = CHOLODNIAK J., *Carmina Sepulcralia Latina Epigraphica*, Petropoli, 1904².

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini, 1863 ss.

CLE = BÜCHELER F., *Carmina Latina Epigraphica*, Lipsiae, I. 1895; II. 1897; III. 1926 (*Supplementum cur. E. Lommatzsch*). Repr. Amsterdam, 1972.

ILA = GSELL St., PFLAUM H.G., *Inscriptions latines de l'Algérie. T.I: Inscriptions de la Proconsulaire*, Paris, 1922. T. II: *Inscriptions de la tribu des Suburbures*. Vol. 1, Paris, 1957; Vol. 2, Alger, 1976.

ILCV = DIEHL E. & MOREAU J., *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres. Vol. I-III*. Berolini, 1961². T.IV: Supplementum, J. Moreau & H.I. Marrou (ed.), Dublini-Turici, 1967.

IRTrip = REYNOLDS J. M. & WARD PERKINS J. B., *Inscriptions of Roman Tripolitania*, Rome-London, 1952.

55. Zie hierover: GOLDSCHMIDT G., *Paulinus' Churches at Nola*, Amsterdam, 1940, p. 36-47.

56. Aldus MONCEAUX P., *Découverte d'un groupe d'édifices chrétiens à Djémila*, in: „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions”, 1922, p. 380-407, hier p. 407. Tipasa was in deze periode een belangrijk pelgrimsoord: FRENCH W.H.C., *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, Oxford, 1952, p. 229-230 en 304-305.